

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI DAXILI İŞLƏR NAZİRLİYİ
POLİS AKADEMİYASI

KAFEDRA

“CİNAYƏT PROSESİ”

FƏNN:

“ HÜQUQ- MÜHAFİZƏ ORQANLARI ”

ƏYANI TƏHSİL

M Ü H A Z İ R Ə

MÖVZU № 9 Azərbaycan Respublikasının təhqiqat, istintaq və əməliyyat-axtarış orqanları

Vaxt : 4 saat.

Mühz : 2 saat

Sem: 2saat

Tərtib etdi :

*“Cinayət prosesi kafedrasının
baş müəllimi, polis polkovnik-
leytenantı*

ANAR MİKAYILOV

Mühazirə kafedra iclasında müzakirə edilməklə bəyənilmişdir.

¹ *Protokol № _____ “ _____ ” 2021 –cı il.*

BAKI - 2021.

Mövzu 9. Azərbaycan Respublikasının təhqiqat, istintaq və əməliyyat-axtarış orqanları

PLAN

1. Cinayətlərin aşkar edilməsi və araşdırılması anlayışları. Təhqiqat orqanlarının sistemi və səlahiyyətləri
2. İstintaq orqanları. Azərbaycan Respublikası DİN-in istintaq və təhqiqat aparatı
3. Əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin anlayışı və məqsədləri. Əməliyyat-axtarış orqanlarının sistemi və vəzifələri

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. 32-ci maddə.
2. "Polis haqqında" Azərbaycan Respublikasının 28 oktyabr 1999-cu il tarixli Qanunu.
3. Azərbaycan Respublikasının Daxili İşlər Nazirliyi haqqında Əsasnamə. 30 iyun 2001.
4. "Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında" Azərbaycan Respublikasının 28 oktyabr 1999-cu il tarixli Qanunu.
5. "Əməliyyat-axtarış tədbirlərinin həyata keçirilməsində əməliyyat-axtarış subyektlərinin səlahiyyətlərinin bölgüsü haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 19 iyun 2001-ci il tarixli Fərmanı.
6. Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsi. 84-86, 214, 215-ci maddələr.
7. "Təhqiqat, ibtidai istintaq, prokurorluq və məhkəmə orqanlarının qanunsuz hərəkətləri nəticəsində fiziki şəxslərə vurulmuş ziyanın ödənilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının 29 dekabr 1998-ci il tarixli Qanunu.
8. Azərbaycan Respublikası DİN-in 591 №-li 14 oktyabr 2009-cu il tarixli əmri ilə təsdiq edilmiş "DİN-in Baş İstintaq və Təhqiqat İdarəsi haqqında Əsasnaməsi". 2
9. "Prokurorluq haqqında" Azərbaycan Respublikasının 7 dekabr 1999-cu il tarixli Qanunu. 17, 18-ci maddələr.
10. Dərslik. M. Qəfərov, H. Eyvazov. Hüquq-mühafizə orqanları. Bakı, Qanun, 2011.
11. Mövsümov C.H. Sovet cinayət prosesi. Dərslik. Bakı, "Maarif", 1989, 312 səh.
12. Səməndərov F.Y. Cinayət hüququ. Ümumi hissə. Dərslik. Bakı, "Digesta" nəşriyyatı, 2007, 700 səh.

13. Qəfərov M.S. İbtidai istintaqda müstəntiq tərəfindən müttəhimin hüquqları və qanuni mənafeyinin təmin edilməsi. Bakı, Elm, 1999, 200 səh.
14. Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin kommentariyası. h.e.d., professor. Cəfər Hacı Həsən oğlu Mövsümovun redaktəsi ilə. Bakı, 2011.
15. Cəfərquliyev M.Ə. Azərbaycan Respublikasının Cinayət prosesi. Dərslik. Bakı, Qanun, 2005, 852 səh.
16. Abışov V.G, Eyvazov H.Q. Daxili işlər orqanlarının inzibati fəaliyyəti. Ümumi hissə (sxemlərdə). Bakı, Qanun, 2006.
17. Abışov V., Eyvazov H. Daxili işlər orqanlarının inzibati fəaliyyəti. Ümumi hissə. 100 suala 100 cavab. Bakı, Qanun, 2010.
18. Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi haqqında Əsasnamənin təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 18 aprel 2006-cı il tarixli Fərmanı.
19. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Gömrük Komitəsinin Strukturu və Əsasnaməsinin təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı (30 iyun 2001-ci il).
20. Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyi haqqında Əsasnamənin təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı (29 mart 2001-ci il).
21. Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu (28 dekabr 1999-cu il).
22. Azərbaycan Respublikası Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin Əsasnaməsinin təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı (27 mart 2004-cü il).
23. Azərbaycan Respublikası Dövlət Sərhəd Xidməti haqqında Əsasnamənin təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı.
24. Kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat fəaliyyəti haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu (29 iyun 2004-cü il).
25. H.Eyvazov. İbtidai araşdırma sirri (institutu) anlayışı və onun mahiyyəti. "Keçid dövründə Azərbaycan Respublikasında dövlət və hüquq quruculuğunun aktual problemləri" № 12, 2005, s. 376-382.
26. Cinayət prosesində iştirak edən şəxslərin dövlət müdafiəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu (1 dekabr 1998-ci il).
27. Cinayət törətmiş 3 şəxslərin verilməsi (ekstradisya) haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu (15 may 2001-ci il).
28. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. Bakı, 2007.
29. Dərslik. V.Abişov, H.Eyvazov. DİO-nun inzibati fəaliyyəti. Ümumi hissə. Bakı, 2008. 728 səh.
30. Hüquq-mühafizə orqanları əməkdaşlarının davranış Məcəlləsi (17 dekabr 1979-cu il).
31. Abışov V., Eyvazov H. DİO-nun inzibati fəaliyyəti. Ümumi hissə. Qısa kurs. Bakı, Qanun, 2008. 296 səh.

32. Abışov V., Eyvazov H. Polisin hüquqi vəziyyəti, fəaliyyətinin əsas istiqamətləri və təşkilati quruluşu. Mühazirə (Broşür). Bakı, 2007. 44 səh

Giriş

Müstəqillik əldə edən ölkəmizdə qanunçuluğun təmin edilməsi və hüquq qaydasının möhkəmləndirilməsi, bu sahədə fəaliyyət göstərən orqanlardan, yəni hüquq-mühafizə orqanlarının təşkilindən və effektivliyindən xeyli dərəcədə asılıdır.

Azərbaycan Respublikası beynəlxalq hüququn subyekti kimi yalnız bu sahədə deyil, eləcə də cinayətkarlığa qarşı, xüsusilə də terrorizmə və narkomaniyaya qarşı mübarizədə öz üzərinə götürdüyü öhdəlikləri layiqincə yerinə yetirir. Bu məqsədlə dövlətimiz dünya dövlətlərinin beynəlxalq birliyində mövcud olan nüfuzlu təşkilatlara, o cümlədən polisin beynəlxalq təşkilatı olan-İnterpola üzv olmuş, bir sıra müqavilə və konvensiyalara qoşulmuşdur.

Dövlət səviyyəsində hüquqpozmalara qarşı təşkil edilmiş mübarizə tədbirləri o zaman yüksək nəticə verər ki, hüquq-mühafizə orqanları digər dövlət orqanları ilə qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərərək, ictimaiyyətin köməyinə arxalansın.

Cinayətkarlığa qarşı mübarizə və ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi törədilmiş cinayətlərin və onu törədən şəxslərin aşkar edilməsini, sübutların toplanmasını və cinayət-prosessual qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş digər hərəkətlərin aparılmasını tələb edir. Bütün bu hərəkətlərin yerinə yetirilməsi təhqiqat və istintaq orqanlarına həvalə edilmişdir.

Lakin, bir çox hallarda cinayətlərin açılması təhqiqat və istintaq yolu ilə mümkün olmur. Ona görə də, mürəkkəb olan bu məsələnin həlli üçün xüsusi səlahiyyətlərə və fəaliyyət metodlarına malik olan əməliyyat-axtarış orqanlarının səyi tələb olunur.

Bu mövzuda biz təhqiqat, ibtidai istintaq və əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin anlayışlarını, bu orqanların vəzifələrini və sistemini nəzərdən keçirəcəyik.

Mövzuda öyrəndiyiniz hər bir anlayış və digər nəzəri biliklər sizin gələcəkdə bir hüquqşünas kimi formalaşmağınızda əsas meyar olacaqdır.

Sual 1. Cinayətlərin aşkar edilməsi və araşdırılması anlayışları. Təhqiqat orqanlarının sistemi və səlahiyyətləri

Cinayətlərin aşkar edilməsi və araşdırılması hüquq-mühafizə fəaliyyətinin mühüm növləridir. Cinayəti aşkar etmək, cinayət əlamətləri daşıyan hadisəni və hərəkəti (və ya hərəkətsizliyi) cinayət kimi xarakterizə etmək, başqa sözlə cinayət qanunu ilə cinayət əməli kimi tövsif edilən hərəkəti (hərəkətsizliyi, hadisəni) müəyyən etmək, qeyd etmək deməkdir.

Çox vaxt cinayət əlaməti daşıyan faktı aşkar etmək o qədər də çətin olmur. Cinayətlər barədə məlumatları vətəndaşlar və ya təşkilatlar hüquq-mühafizə orqanlarına müraciət edərək bildirirlər (hər hansı ev yanıb və ya yandırılıb, əmlak oğurlanıb və ya zədələlib, yaxud adam öldürülüb və ya kiməsə bədən xəsarəti yetirilib, avtomobil qaçırılıb və s.)- Belə hallarda cinayətin törədilmə faktı barədə müvafiq dövlət orqanına (çox zaman polisə) marağı olan şəxslər tərəfindən məlumat daxil olduğu və bu məlumatların doğruluğu təsdiq edildiyi andan cinayət aşkar olunmuş hesab olunur. Göstərilən fakt müəyyən edilmiş qaydada qeydiyyatata alınmalıdır, çünki bu, gələcəkdə ibtidai araşdırma adlanan fəaliyyətin həyata keçirilməsi üçün əsas verir.

Lakin çox vaxt cinayətin törədilmə faktı məharətlə gizlədilir və onun aşkar edilməsi üçün səlahiyyətli orqanların səy göstərmələri tələb olunur. Məsələn, əmanətçilərin və ya istehsalçıların xəbəri olmadan bank və ya kommertiya təşkilatlarının fırıldaqları (məsələn: vergilərdən boyun qaçırma, saxta sahibkarlıq fəaliyyəti və s.) nəticəsində vurulmuş ziyanın aşkar edilməsi üçün böyük səy və yüksək keyfiyyətli iş görülməsi tələb olunur. Qəflətən itkin düşmüş şəxsin tapılması, qəsdən adam öldürmə, quldurluq, casusluq və s. faktların müəyyən edilməsi də gərgin əmək tələb edir. Belə hallarda cinayət əlamətlərinin aşkar edilməsi bu işlə məşğul olan şəxslərdən xüsusi hazırlıq, texniki təchizat və yaxşı təşkilatçılıq tələb edir. İbtidai araşdırma yalnız yüksək planlı sistemlə aparıldıqda müəyyən cinayət əlamətləri olan faktın araşdırılmasına gətirib çıxarır. Aşkar edilmiş belə hərəkətlər məzmununun dan və konkret hallardan asılı olaraq kəşfiyyət xarakteri daşıyır və çox zaman əməliyyataxtarış fəaliyyəti adlanır .

Cinayətlərin aşkar edilməsi heç də həmişə cinayətlərin araşdırılmasından əvvəl baş vermir. Çox zaman bir cinayət faktının araşdırılması zamanı digər cinayətlərin törədildiyi aşkar edilir. Belə hallarda cinayət əlamətlərini doğuran hərəkətləri aşkar etməklə onların araşdırılması arasında təcrübi cəhətdən dəqiq sərhəd müəyyən etmək mümkün deyil.

Cinayət işlərinin araşdırılması cinayət-prosessual qanunvericilikdə ibtidai (ilkin) araşdırma adlanır. Bu onunla əlaqədardır ki, belə araşdırma ilkin nəticələr əldə etməyə gətirib çıxarır və bu məhkəmələrdə cinayət işlərinə baxılmasından əvvəl aparılır.

İbtidai araşdırma cinayət hadisəsinin müəyyən edilməsi, cinayətin törədilməsində təqsirli olan şəxsin (və ya şəxslərin) aşkar və ifşa edilməsi, cinayət nəticəsində

vurulan ziyanın ödənilməsi, cinayətin törədilməsinə kömək edən səbəb və şəraitin aşkar edilməsi və aradan qaldırılması, eləcə də digər törədilə biləcək cinayətlərin xəbərdar edilməsi və qarşısının alınması məqsədilə dövlətin xüsusi səlahiyyət verilmiş orqanları tərəfindən həyata keçirilən fəaliyyətdir.

Bu anlayışda göstərilmiş vəzifələrin yerinə yetirilməsi üçün ibtidai araşdırma orqanlarına qanunvericiliklə xüsusi səlahiyyətlər verilmişdir ki, bunlar da əsasən AR CPM-də əks olunmuşdur. Bu orqanların fəaliyyəti, birinci növbədə, cinayət törədilməsində təqsirləndirilən şəxsin təqsirli və ya təqsirsiz olmasını müəyyən edən sübutların toplanmasından ibarətdir. Əgər ibtidai araşdırma orqanları tərəfindən şəxsin təqsirli olması barədə sübutlar toplanarsa, onda bu orqanlar nəticəni ittiham aktında əks etdirməklə, işin bütün materiallarını ibtidai araşdırmaya prosesual rəhbərlik edən prokuror vasitəsilə məhkəməyə göndərir və məhkəmə şəxsin cinayətin törədilməsində təqsiri olub-olmadığı məsələsini həll edir və cəza tədbiri müəyyən edir.

Bu deyilənlərdən belə nəticə çıxarmaq olar ki, ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi üçün ibtidai araşdırmanın rolu çox böyükdür. Məhkəmə hökmünün qanuniliyi, əsaslılığı və ədalətliliyi ibtidai araşdırmanın operativliyindən, vaxtında aparılmasından və obyektivliyindən xeyli dərəcədə asılıdır. Yüksək keyfiyyətli və bacarıqla aparılmış ibtidai araşdırma törədilmiş cinayətin mahiyyətini, təqsirləndirilən şəxsin günahkar olub-olmadığını düzgün araşdırmağa, ədalətli cəza tədbiri seçməyə, eləcə də hökmə əlaqədar digər məsələləri həll etməyə imkan verir.

AR CPM-in 7.0.22-ci maddəsinə əsasən **ibtidai araşdırma** - cinayət işi üzrə ibtidai istintaq və təhqiqat növündə məhkəməyədək aparılan icraatdır.

İbtidai araşdırma cinayətin törədildiyi yer üzrə (inzibati ərazi vahidi üzrə) aparılır.

İbtidai istintaq və ya təhqiqat şəklində ibtidai araşdırma hadisə yerinə baxış keçirilməsindən başqa bütün istintaq hərəkətləri daxil olmaqla, yalnız cinayət işinin başlanması haqqında qərar çıxarıldıqdan sonra aparılır.

İbtidai araşdırma ittiham aktının tərtib edilməsi ilə tibbi xarakterli məcburi tədbirlərin tətbiq edilməsi üçün cinayət işinin məhkəməyə göndərilməsi haqqında və ya cinayət işi üzrə icraata xitam verilməsi haqqında qərarla qurtarılır.

Cinayət işi üzrə məhkəmə baxışınadək ibtidai araşdırma məlumatları yalnız ibtidai araşdırmanın maraqlarına zidd olmayan, habelə cinayət prosesinin digər iştirakçılarının hüquq və qanuni mənafələrini pozmayan həcmdə yayıla bilər. İbtidai araşdırma məlumatlarının yayılması yalnız ibtidai araşdırmanı aparən şəxsin, ibtidai araşdırmaya prosesual rəhbərliyi həyata keçirən prokurorun və ya məhkəmənin icazəsi ilə yol verilir.

İbtidai araşdırmanı həyata keçirən təhqiqat və ibtidai istintaq orqanları arasında həm oxşarlıq, həm də müəyyən fərqlər vardır. Oxşar cəhət ondan ibarətdir ki, ibtidai istintaq kimi, təhqiqat da cinayət prosesinin ümumi prinsiplərinə və tələblərinə əsaslanan, qarşıda duran eyni vəzifələrin həyata keçirilməsinə həsr olunmuş prosesual fəaliyyətdir, həm də hər iki fəaliyyət zamanı əldə edilən məlumatlar son nəticədə məhkəmə sübutları kimi qiymətləndirilir.

İbtidai istintaqla təhqiqat qarşısında duran bir çox vəzifələrin eyni olmasma baxmayaraq, onlar arasında müəyyən fərqlərin olmasını da qeyd edən alimlərin fikrinə də rast gəlmək mümkündür. Həmin alimlərin fikirlərini ümumiləşdirən prof. M.Ə.Cəfərquliyev bu iki anlayışı fərqləndirən əlamətləri aşağıdakı kimi sistemləşdirmişdir: ibtidai istintaq qanunla əvvəlcədən müəyyən edilmiş (AR CPM-in

215.2-ci maddəsinə uyğun olaraq) vəzifəli şəxs olan yalnız müstəntiq tərəfdən aparılır. İstintaq aparmaq, cinayətin törədilməsinə kömək edən səbəb və şəraiti müəyyən etmək müstəntiqin əsas və demək olar ki, yeganə vəzifəsini təşkil edir. Lakin təhqiqatın aparılması buna səlahiyyəti olan inzibati orqan və vəzifəli şəxsin malik olduğu funksiyanın həyata keçirilməsində yeganə hal deyil, yalnız onun bir formasını əhatə edir;

1) ibtidai istintaq orqanı (müstəntiq) qarşısında duran vəzifələri həyata keçirərkən yalnız prosesual vasitələrdən istifadə edir, çünki həmin orqanlar (müstəntiqlər) yalnız prosesual fəaliyyətlə məşğul olurlar. Bundan fərqli olaraq təhqiqat orqanlarının fəaliyyəti isə həm prosesual, həm də qeyri-prosesual fəaliyyətlə xarakterizə olunur. Belə ki, təhqiqat orqanları istintaq hərəkətləri aparmaqla yanaşı, həm də əməliyyat-axtəriş tədbirlərini həyata keçirirlər;

2) ibtidai istintaqla təhqiqat aidiyyətinə görə bir-birindən fərqlənirlər. Təhqiqat orqanları AR CPM-in 214.4-cü maddəsinə əsasən, yalnız böyük ictimai təhlükə törətməyən bəzi aşkar cinayətlər (qəsdən sağlamlığa az ağır və ya yüngül zərər vurma, döymə və s.) üzrə ibtidai araşdırma apara bilər. Lakin ibtidai istintaq orqanlarının istintaq aidiyyətinə daha böyük ictimai təhlükəli, istintaqın aparılması cəhətdən mürəkkəb olan və xüsusi metodikanın tətbiqini tələb edən cinayətlər (qəsdən adam öldürmə, qəsdən sağlamlığa ağır zərər vurma, zorlama, quldurluq və s.) aiddirlər;

3) ibtidai istintaq öz prosesual rejiminə (araşdırılma müddətinə) görə təhqiqatdan daha çox fərqlənir. Təhqiqat hər bir halda cinayət işinin başlanmasından ən gec 10 (on) gündən artıq olmayan müddətdə başa çatır (AR CPM-in 214.3.3-cü maddəsi).

Cinayət işi üzrə ibtidai istintaq isə aşağıdakı müddətlərdə başa çatmalıdır:

a) böyük ictimai təhlükə törətməyən cinayətlər üzrə - cinayət işinin başlanmasından ən gec 2 (iki) ay keçdikdən sonra (AR CPM-in 218.2.1-ci maddəsi);

b) az ağır cinayətlər üzrə - cinayət işinin başlanmasından ən gec 3 (üç) ay keçdikdən sonra (AR CPM-in 218.2.2-ci maddəsi);

c) ağır cinayətlər üzrə - cinayət işinin başlanmasından ən gec 3 (üç) ay keçdikdən sonra (AR CPM-in 218.2.3-cü maddəsi);

d) xüsusilə ağır cinayətlər üzrə - cinayət işinin başlanmasından ən gec 4 (dörd) ay keçdikdən sonra (AR CPM-in 218.2.4-cü maddəsi).

5) təhqiqat və ibtidai istintaq bu prosesi aparan şəxslərin prosesual müstəqillik dərəcəsi ilə də bir-birindən demək olar ki, ciddi surətdə fərqlənirlər, çünki təhqiqat orqanlarından fərqli olaraq, cinayət-prosesual qanunvericiliyi

müstəntiqə prosesual cəhətdən daha yeni hüquqlar və buna münasib müstəqillik verir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, təhqiqat orqanları cinayətləri və onları törətmiş şəxsləri aşkar etmək məqsədilə əməliyyat-axtarış tədbirlərini də həyata keçirirlər.

Son vaxtlar cinayətlərin aşkar edilməsi və araşdırılması ilə məşğul olan hüquq-mühafizə orqanları digər ölkələrin müvafiq qurumları ilə, eləcə də xüsusi kriminal polisin Beynəlxalq təşkilatı olan İnterpolla qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərir. İnterpolla daimi əlaqənin təmin edilməsi üçün Azərbaycan Respublikası DİN-in strukturunda yaradılmış İnterpolun Milli Mərkəzi Bürosu (Baş İdarə səlahiyyətli) fəaliyyət göstərir və onun həll etdiyi əsas məsələlərə cinayətlər barədə səmərəli beynəlxalq müqavilənin təmin edilməsi, beynəlxalq və xarici ölkə hüquq-mühafizə orqanlarının sorğularının yerinə yetirilməsinə köməklik göstərilməsi, cinayətkarlığa qarşı mübarizə məsələləri üzrə Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrin icrasının təmin edilməsi və s. aiddirlər.

Təhqiqatın anlayışı. Təhqiqat orqanlarının sistemi və səlahiyyətləri

Professor M.Cəfərquliyevin fikrincə, *təhqiqat* cinayətin izlərini müəyyən etmək, törədilmiş və ya hazırlanan cinayətlərin açılması və cinayətkarın aşkar edilməsi üçün təxirəsalınmaz əməliyyat-axtarış tədbirləri aparmaq məqsədi ilə cinayət-prosessual qanunla müəyyən edilmiş orqanlar və ya vəzifəli şəxslər tərəfindən həyata keçirilən fəaliyyətdir.

AR CPM-in 214-cü maddəsinə müvafiq olaraq cinayət işləri üzrə təhqiqatı aşağıdakı təhqiqat orqanları və vəzifəli şəxslər aparırlar:

1)Azərbaycan Respublikasının daxili işlər, milli təhlükəsizlik, dövlət sərhəd xidməti, vergi, fəvqəladə hallar və gömrük orqanlarının (təhqiqat orqanlarının) təhqiqatçıları - həmin orqanların müstəntiqlərinin səlahiyyətlərinə aid edilmiş cinayət işləri üzrə;

2)rəhbərlik etdikləri hərbi hissələrin, hərbi idarələrin (Müdafiə Nazirliyinə aid hərbi hissələr və hərbi idarələr istisna olmaqla), cəzaçəkmə müəssisələrinin, həbsdə saxlanılma yerlərinin, dəniz gəmilərinin yerləşdiyi ərazidə (ərazi üzrə) törədilmiş cinayətlərə dair cinayət işləri üzrə - müvafiq olaraq təhqiqatçı səlahiyyətlərini həyata keçirən hərbi hissə komandirləri, hərbi idarə rəisləri, cəzaçəkmə müəssisələrinin və ya həbsdə saxlanılma yerlərinin rəisləri, dəniz gəmilərinin kapitanları və digər müvəkkil edilmiş şəxslər; əks-kəşfiyyət fəaliyyətinin təminatını həyata keçirən hərbi hissələrdə, hərbi idarələrdə təhlükəsizlik orqanlarının səlahiyyətlərinə aid olan işlər üzrə - Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin təhqiqatçıları;

3)Müdafiə Nazirliyinə aid hərbi hissələrin və hərbi idarələrin ərazisində hərbi qulluqçular tərəfindən və ya hərbi xidmət əleyhinə törədilmiş cinayətlərə dair işlər üzrə - Müdafiə Nazirliyinin təhqiqatçıları.

İbtidai istintaqın apanılmasını nizama salan prosesual normalar eynilə təhqiqata da aiddir, ibtidai istintaq, sözün dar mənasında istintaqın ali və yüksək formasıdır. Bundan fərqli olaraq, təhqiqat cinayət işləri istintaqının ilk mərhələsidir. Təhqiqat ibtidai istintaqın qarşısında duran vəzifələrin müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsi naminə onu cinayət işi üzrə toplanmış,

araşdırılmış və qeyd olunmuş ilkin materiallarla təmin edir. Eyni zamanda, təhqiqat orqanlarının üzərinə, törədilmiş və ya hazırlanan cinayətlərin əlamətlərini və həmin cinayətləri törətmiş şəxsləri tapmaq naminə tələb olunan əməliyyat-axtarış tədbirləri görməklə yanaşı, cinayətlərin qarşısını almaq və kökünü kəsmək məqsədi ilə zəruri olan tədbirləri görmək vəzifələri də düşür.

AR CPM-in 214-cü maddəsinin məzmunundan aydın olur ki, təhqiqat ibtidai araşdırmanın növü kimi aşağıdakı formada aparılır:

a) ibtidai istintaqı məcburi olan cinayət işləri üzrə təxirəsalınmaz istintaq hərəkətlərinin icraatı;

b) böyük ictimai təhlükə törətməyən bəzi aşkar cinayətlər üzrə məhkəməyədək sadələşdirilmiş icraat.

Təxirəsalınmaz istintaq hərəkətlərinin aparılması şəklində təhqiqat cinayətin izlərinin müəyyən edilməsi və rəsmiləşdirilməsi məqsədilə aparılır. Təhqiqatı bu şəkildə apararkən AR CPM-in 147, 148, 153, 207, 209,

210, 226-232, 234, 236, 238-247, 264, 268-270, 273-276-cı maddələrinin müddələrinə müvafiq olaraq təhqiqatçı:

1) cinayət işini başlayır və bu barədə dərhal ibtidai araşdırmaya prosesual rəhbərliyi həyata keçirən prokurora məlumat verir;

2) şübhəli şəxsi tutmaq, onun, zərər çəkmiş şəxsin, şahidin, mülki iddiaçının, mülki cavabdehin, şahidlərin dindirilməsi, axtarış, müayinə (şəxsi müayinə) və götürmə kimi istintaq hərəkətlərini aparır;

3) cinayət işinin başlanmasından sonra 10 (on) gündən gec olmayaraq sonrakı araşdırmanın aparılması üçün cinayət işini istintaq orqanına göndərir;

4) cinayət işinin başlanmasından 10 (on) gün keçdikdən sonra müstəntiq və ya ibtidai araşdırmanı həyata keçirən prokurorun tapşırığı ilə ayrı-ayrı istintaq hərəkətlərini aparır və ya əməliyyat-axtarış tədbirlərini həyata keçirir;

5) cinayət işinin başlanmasından 10 (on) gün keçdikdən sonra cinayət açılmamış qalarsa, cinayəti törətmiş şəxsin müəyyən və aşkar edilməsi, tutulması və müstəntiqə təhvil verilməsinə dair tədbirlər görür¹.

Məhkəməyədək sadələşdirilmiş icraat şəklində təhqiqat Azərbaycan Respublikası CM-in 127.1, 128-132, 174-176, 177.1, 186.1, 187.1, 187.2, 196.1, 197.1 və 201.1-ci maddələri ilə nəzərdə tutulmuş böyük ictimai təhlükə törətməyən aşkar cinayətlər üzrə aparılır. Cinayət-prosesual qanunvericiliyinə əsasət, böyük ictimai təhlükə törətməyən aşkar cinayət üzrə şikayət zərər çəkmiş şəxs, onun qanuni nümayəndəsi və ya nüma-yəndəsi tərəfindən AR CPM-in 214.4-cü maddəsində nəzərdə tutulmuş cinayətlərə dair yazılı və ya şifahi formada təhqiqatçıya, müstəntiqə və ya ibtidai araşdırmaya prosesual rəhbərliyi həyata keçirən prokurora verilir. Şifahi formada verildiyi halda o, protokola daxil edilir və şikayəti vermiş və protokolu tərtib etmiş şəxslər tərəfindən imzalanır.

AR CPM Kommentariyasının müəlliflərinin fikrincə, AR CPM-in 214.4-cü maddəsində sadalanmış cinayət əməlləri üzrə ibtidai araşdırma heç də həmişə məhkəməyədək sadələşdirilmiş icraat qaydasında təhqiqat formasında həyata keçirilmir. Onlar hesab edirlər ki, aşağıdakı hallarda həmin cinayət əməllərinin

ibtidai araşdırması ibtidai istintaq formasında həyata keçirilməlidir: a) ibtidai araşdırmaya prosesual rəhbərliyi həyata keçirən prokuror həmin cinayət əməlləri üzrə ibtidai istintaqın zəruri olduğu qənaətinə gəldikdə (AR CPM-in 294-cü maddəsi); b) həmin cinayət əməlləri, törətdikləri cinayətlər barəsində məhkəməyədək icraat yalnız ibtidai istintaq formasında aparılan şəxslər - yetkinlik yaşına çatmayan şəxs (AR CPM-in 430-cu maddəsi), anlaqsız vəziyyətində cinayət törətmiş şəxs (AR CPM-in 469-cu maddəsi), cinayət törətdikdən sonra psixi xəstəliyə tutulmuş şəxs (AR CPM-in 480-ci maddəsi), habelə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Milli Məclisin deputatları, Azərbaycan Respublikasının Baş naziri, Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları üzrə müvəkkili (ombudsman), hakimlər, Məhkəmə-Hüquq Şurasının üzvləri, prokurorluq orqanlarının əməkdaşları, Azərbaycan Respublikasının xaricdəki diplomatik idarələrinin və xarici dövlətlərin Azərbaycan Respublikasındakı diplomatik nümayəndəliklərinin əməkdaşları (AR CPM-in 215.3.2-ci maddəsi) tərəfindən törədildikdə, habelə ədliyyə, polis, təhlükəsizlik, vergi və gömrük orqanlarının əməkdaşları tərəfindən vəzifə səlahiyyətlərindən sui-istifadə etməklə bağlı törədildikdə; c) həmin cinayət əməlləri üzrə icraat ibtidai istintaqı məcburi olan cinayət işinin icraatı ilə birləşdirildikdə (bu halda ibtidai araşdırma ibtidai istintaq formasında həyata keçirilir).

Təhqiqatçı AR CPM-də nəzərdə tutulmuş hallarda və qaydada aşağıdakı *vəzifəri* yerinə yetirməlidir (AR CPM, m. 86.2):

- törədilmiş və ya hazırlanan cinayətlərə dair daxil olmuş ərizə və digər məlumatlara baxmaq, kifayət qədər səbəblər və əsaslar olduqda cinayət işi başlamaq, işi öz icraatına götürmək, cinayətin açılması, işin hərtərəfli, tam və obyektiv araşdırılması üçün zəruri tədbirlər görmək, səlahiyyəti daxilində bütün istintaq və digər prosesual hərəkətləri həyata keçirmək;

- şübhəli şəxsə tutulduğu andan hüquqlarını bildirmək və tutulmasının səbəblərini izah etmək;

- qanuni əsaslar olmadan və ya 48 saatdan artıq tutulan şəxsi azad etmək;

- cinayətin törədilməsi nəticəsində vurulmuş maddi ziyanın ödənilməsi, habelə tətbiq oluna biləcək əmlak müsadirəsinin təmin edilməsi üçün tədbirlər görmək;

- AR CPM-də nəzərdə tutulmuş digər vəzifələri yerinə yetirmək.

Cinayət təqibini həyata keçirən təhqiqatçı səlahiyyətləri daxilində istintaq və ya digər prosesual hərəkətləri qanuni və vaxtında aparmağa borcludur.

AR CPM-də nəzərdə tutulmuş hallarda və qaydada təhqiqatçı aşağıdakı *hüquqları* həyata keçirir (AR CPM, m. 86.4):

- hadisənin şahidlərinin izahatını almaq, hadisənin baş vermə şəraiti ilə tanış olmaq, hadisə və onunla əlaqəsi olan şəxslər barəsində məlumatları əks etdirən sənədləri və digər materialları tələb etmək;

- şübhəli şəxsi tutmaq, onu, zərərçəkmiş şəxsi, şahidi dindirmək, ekspertiza təyin etmək, tanınmaya təqdim etmək, baxış, axtarış, götürmə,

müayinə (şəxsi müayinə), üzləşdirmə, istintaq eksperimenti kimi təxirəsalınmaz istintaq hərəkətlərini aparmaq;

- dövlət orqanlarından tərcüməçinin, mütəxəssisin, ekspertin ayrılmasını tələb etmək; şəxslərin razılığı ilə onları müvafiq istintaq hərəkətlərinə hal şahidi, tərcüməçi, mütəxəssis və ya ekspert qismində cəlb etmək;

- müvafiq təhqiqat orqanına cinayətin açılması, itkin düşmüş şəxsin və ya əmlakın tapılması üçün əməliyyat-axtarış tədbirlərinin həyata keçirilməsini tapşırmaq və görülmüş tədbirlər barədə məlumat almaq;

- hal şahidinə, tərcüməçiyə, mütəxəssisə və ya ekspertə edilmiş etirazlara baxmaq;

- məhkəmənin müstəsna səlahiyyətlərinə aid olanlar istisna edilməklə, qətimkan tədbirlərinin seçilməsi, dəyişdirilməsi, ləğv edilməsi, istintaq və ya digər prosessual məcburiyyət tədbirlərinin aparılması barədə qərarlar qəbul etmək;

- cinayət işinin icraatına xitam verilməsi barədə qərar qəbul etmək və təsdiq olunması üçün prokurora təqdim etmək;

- AR CPM-də nəzərdə tutulmuş digər hüquqlardan istifadə etmək. Təhqiqat orqanının rəhbəri AR CPM-in tələblərinə əməl edərək öz səlahiyyətləri daxilində:

- törədilmiş və ya hazırlanan cinayətlərə dair daxil olmuş ərizə və digər məlumatların qeydiyyatına alınmasını təşkil edir, onlara baxılmasını, cinayət işi üzrə təhqiqatın və ya ayrı-ayrı istintaq hərəkətlərinin aparılmasını təhqiqatçıya, yaxud təhqiqatçılar qrupuna tapşırır;

- təhqiqatçının cinayətin açılması, araşdırılması və qarşısının alınması üçün vaxtında müvafiq tədbirlər görməsinə nəzarəti həyata keçirir;

- öz səlahiyyətləri daxilində fəaliyyət göstərən prokurorun təhqiqat və əməliyyat-axtarış orqanlarının fəaliyyətində qanunların icra və tətbiqini yoxlamaq imkanını təmin edir, habelə prokurorun və müstəntiqin göstərişlərinin və qərarlarının icrası üçün müvafiq tədbirlər görülməsini təşkil edir;

- məhkəmə qərarlarının yerinə yetirilməsini təşkil edir. Təhqiqat orqanının əməkdaşı AR CPM-in tələblərinə əməl edərək öz səlahiyyətləri daxilində cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş əməllərin qarşısının alınması üçün tədbirlər görür; bu əməlləri törədən şəxsləri və şübhəli şəxsləri tutur; tutduğu yerdə şəxsin üstünü yoxlayır; tutulan şəxsə onun hüquqlarını izah edir; hadisə yerinin mühafizəsi, cinayətin izlərinin qorunması, hadisəni gören şəxslərin müəyyən edilib izahatlarının alınması üçün lazımi tədbirlər görür; hadisə yerində digər prosessual hərəkətlərin həyata keçirilməsi üçün müstəntiqin və ya prokurorun göstərişlərini yerinə yetirir.

Suala nəticə olaraq onu da qeyd edirik ki, böyük ictimai təhlükə törətməyən aşkar cinayətlər üzrə məhkəməyədək sadələşdirilmiş icraat zamanı istintaq hərəkətlərini apararkən təhqiqatçı AR CPM-in müvafiq istintaq hərəkətlərinin aparılma qaydasını nəzərdə tutan maddələrinin tələblərini rəhbər tutmalıdır.

Sual 2. İstintaq orqanları. Azərbaycan Respublikası DİN-in istintaq və təhqiqat aparatı

Hüquqi dövlətin formalaşması prosesi və qanunun aliliyinin təmin olunması üçün olduqca vacib məsələlərdən biri istintaq orqanlarının fəaliyyətinin geniş işıqlandırılması, peşəkar müstəntiqlərin əməyinin yüksək səviyyədə qiymətləndirilməsidir. Bu fəaliyyət ciddi olaraq cinayət-prosessual qanunvericiliyi əsasında aparılır və onun çərçivəsindən kənara çıxa bilməz.

Prof. C.Mövsümov və M.Cəfərquliyevin fikrincə, ibtidai istintaq cinayət prosesinin müstəqil mərhələsi olub, cinayətin qısa müddətdə və bütünlüklə açılması, cinayəti törətməkdə təqsiri olan şəxslərin aşkara çıxarılması və ifşa edilməsi, cinayətin törədilməsinə kömək edən səbəb və şəraitin aydınlaşdırılması, həmçinin cinayət nəticəsində vurulan ziyanın ödənilməsinin təmin edən tədbirlərin görülməsi üzrə müstəntiq, təhqiqat orqanları və ibtidai araşdırmaya prosesual rəhbərliyi həyata keçirən prokuror tərəfindən yerinə yetirilən prosesual fəaliyyətdir.

Cinayət-prosessual qanunvericiliyi ibtidai istintaq aparmaq hüququnu yalnız müstəntiqlərə həvalə edir. Cinayət təqibini həyata keçirərkən müstəntiq qanunun tələblərini rəhbər tutaraq, ibtidai araşdırmaya prosesual rəhbərliyi həyata keçirən prokurorun qanunu göstərişlərinə və öz daxili inamına əsaslanaraq zəruri prosesual qərarlar qəbul edir, istintaq və ya digər prosesual hərəkətləri həyata keçirir. AR CPM-in 215-ci maddəsinə müvafiq olaraq cinayət işləri üzrə ibtidai istintaq prokurorluğunun, Daxili İşlər, Milli Təhlükəsizlik, Fövqəladə Hallar, Ədliyyə, Vergilər nazirliklərinin, Dövlət Gömrük Komitəsinin, Dövlət Sərhəd Xidmətinin və Naxçıvan MR Ədliyyə Nazirliyinin müstəntiqləri tərəfindən aparılır. İbtidai istintaqın hansı orqanın müstəntiqləri tərəfindən aparılmasından asılı olmayaraq müstəntiq eyni prosesual səlahiyyət həcmində vahid funksiyaları həyata keçirir.

AR CPM-də nəzərdə tutulmuş hallarda və qaydada müstəntiq aşağıdakı *vəzifələri* yerinə yetirməlidir¹:

- törədilmiş və ya hazırlanan cinayətlərə dair daxil olmuş ərizə və digər məlumatlara baxmaq, kifayət qədər səbəblər və əsaslar olduqda cinayət işi başlamaq, işi öz icraatına götürmək, cinayətin açılması, işin hərtərəfli, tam və obyektiv araşdırılması üçün zəruri tədbirlər görmək, səlahiyyəti daxilində bütün istintaq və digər prosesual hərəkətləri həyata keçirmək;

- şübhəli şəxsə tutulduğu, təqsirləndirilən şəxsə isə ittiham elan olunduğu və ya həbs edildiyi andan hüquqlarını bildirmək, müvafiq olaraq tutulmasının, cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsinin və ya həbsə alınmasının səbəblərini izah etmək, müdafiəçinin yardımından istifadə hüququnu təmin etmək;

- prokurorun göstərişlərini icra etmək;

- AR CPM-in 158, 159, 218-221-ci maddələrinin tələblərinə riayət etməklə ibtidai istintaqı başa çatdırmaq, habelə cinayət işinin materialları ilə təqsirləndirilən şəxsi, onun müdafiəçisini, zərər çəkmiş şəxsi, mülki iddiaçı və onların nümayəndələrini tanış etmək, bununla əlaqədar verilmiş vəsatətlərə baxmaq və cinayət işi üzrə ittiham aktını tərtib edərək işi ibtidai araşdırmaya prosesual

rəhbərliyi həyata keçirən prokurora göndərmək;

- şəxsi həyatını toxunulmazlığına, ailə, dövlət, peşə, kommersiya və qanunla qorunan digər sirlərə toxunan hallar barədə məlumatları yaymamaq;
- AR CPM-də nəzərdə tutulmuş digər vəzifələri yerinə yetirmək.

Cinayət işi üzrə ibtidai istintaqı aparən müstəntiq istintaq və ya digər prosesual hərəkətləri qanuni və vaxtında aparmağa borcludur.

İbtidai istintaq orqanlarının və müstəntiqlərin vəzifəsi hər bir cinayəti tezliklə və tam açmaq, onu törətmiş şəxsi vaxtında məsuliyyətə cəlb etməkdir. Yalnız istintaqın yüksək səmərəliliyi və məsuliyyətin labüdlüyünün təmin edilməsi şəraitinin yaradılması cinayətlərin kökünün kəsilməsinə, vətəndaşların qanunlara və birgəyaşayış qaydalarına sözsüz riayət etmələrinə zəmin yaradır.

Ümumiyyətlə, ibtidai istintaqın vəzifəsi hər hansı cinayət işi üzrə məhkəmə tərəfindən qanuni və əsaslı hökm çıxarmaq üçün şərait yaratmaqdan ibarətdir. İbtidai istintaq yolu ilə cinayət işinin bütün halları araşdırılır, şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsi həm ifşa edən, həm də ona bəraət qazandıran, onun vəziyyətini yüngülləşdirən və ağırlaşdıran hallar obyektiv, tam və hərtərəfli tədqiq edilir, beləliklə də məhkəmə tərəfindən obyektiv həqiqətin müəyyən edilməsi üçün şərait yaradılır.

İş üzrə obyektiv həqiqətin müəyyən edilməsi həm ibtidai istintaqın, həm də məhkəmə baxışının mühüm vəzifələrindən birini təşkil edir. Məhkəmə baxışında müəyyən edilən obyektiv həqiqətlə ibtidai istintaqda müəyyən edilən obyektiv həqiqət arasında heç bir fərq yoxdur. Qanunvericilik hər hansı cinayət işi üzrə obyektiv həqiqətin müəyyən edilməsi üçün sübut edilməli olan halları müəyyən edərək, bunların mütləq aydınlaşdırılmasını hər iki mərhələ üçün məcburi hesab edir.

Müstəntiq məhkəmə sanksiyası alınması üçün qanunda nəzərdə tutulan hallardan başqa, ibtidai istintaqın istiqaməti və istintaq hərəkətlərinin aparılması haqqında bütün qərarları müstəqil surətdə qəbul edir və bu qərarların qanuni olması və vaxtında yerinə yetirilməsi üçün tam məsuliyyət daşıyır.

Müstəntiq işin mahiyyətinə və cinayətin tövsifinə aid məsələlərin həllində prokurorun göstərişləri ilə razılaşmadıqda, etirazlarını yazılı surətdə şərh etməklə işi yuxarı prokurora verməyə haqlıdır. Bu halda yuxarı prokuror ya onun dəlilləri ilə razılaşır və aşağı prokurorun yazılı göstərişlərini ləğv edir və ya onun dəlilləri ilə razılaşmayaraq ibtidai istintaqın aparılmasını digər müstəntiqə tapşırır. Prokurorun yazılı göstərişlərin-dən edilən etiraz bu göstərişlərin icrasını dayandırmır.

Qanun prokurorla yanaşı müstəntiqdən də tələb edir ki o, cinayətin törədilməsinə kömək edən səbəb və şəraiti müəyyən etsin, həmin səbəb və şəraitin aradan qaldırılması üçün tədbirlər görülməsi haqqında müvafiq dövlət orqanına, ictimai təşkilata və ya vəzifəli şəxsə təqdimat versin. Müstəntiqin iş üzrə qəbul etdiyi hər hansı qərar tək-cə proses iştirakçıları tərəfindən deyil, həm də aid olduğu bütün idarə, müəssisə, təşkilatlar, vəzifəli şəxslər və vətəndaşlar tərəfindən məcburi icra edilməlidir.

Qeyd etdiyimiz kimi, ibtidai istintaqı aparan orqanlardan biri də Daxili İşlər Nazirliyidir. 1963-cü ildə DİN sistemində istintaq orqanlarının təşkil edilməsi cinayət işlərinin prokurorluq və DİO müstəntiqləri arasında ayrılmasına səbəb oldu. Cinayət-prosessual qanunvericiliyinə uyğun olaraq cinayət işlərinin böyük əksəriyyəti DİN-in istintaq aparatı tərəfindən aparılır.

Azərbaycan Respublikasının Daxili İşlər Nazirliyi sistemində müəyyən edilmiş səlahiyyətlər daxilində AR-in cinayət-mühakimə icraatına dair qanunvericiliyin icrasını və cinayətlərin ibtidai araşdırmasını DİN-in müstəqil struktur hissəsi olan Baş İstintaq və Təhqiqat İdarəsi həyata keçirir. Baş idarənin strukturuna daxildir:

- 1) təhqiqat idarəsi;
- 2) ağır cinayətlərin istintaqı şöbəsi;
- 3) nəzarət-metodiki şöbəsi;
- 4) katiblik.

Azərbaycan Respublikasının Daxili İşlər Nazirliyinin Baş İstintaq və Təhqiqat İdarəsi sahəvi-bölgə prinsipi ilə Naxçıvan MR DİN, Bakı şəhər BPI, Nəqliyyatda BPI və respublikanın ərazi polis orqanlarının istintaq və təhqiqat aparatları, habelə digər istintaq və təhqiqat qurumlarının fəaliyyəti üzərində nəzarəti həyata keçirir və təşkilati metodik rəhbərliyi təmin edir.

Hər bir istintaq orqanının öz daxilində prosesual nəzarəti istintaq hissələrinin rəisləri aparırlar. AR CPM-in 85.6-cı maddəsinə əsasən, müstəntiqin bütün səlahiyyətlərindən istifadə edən istintaq şöbəsinin (bölməsinin, idarəsinin) rəisi (rəis olmadıqda müavini) AR CPM-in tələblərinə əməl edərək:

1) törədilmiş və ya hazırlanan cinayətlərə dair daxil olmuş ərizə və digər məlumatların qeydiyyatına alınmasını təşkil edir, onlara baxılmasını, cinayət işi üzrə ibtidai istintaqın və ayrı-ayrı istintaq hərəkətlərinin aparılmasını müstəntiqə, yaxud müstəntiqlər qrupuna tapşırır;

2) müstəntiqin cinayətin açılması, araşdırılması və qarşısının alınması üçün vaxtında müvafiq tədbirlər görməsinə nəzarəti həyata keçirir;

3) cinayət işləri üzrə hərtərəfli, tam və obyektiv ibtidai istintaq aparılması üçün zəruri təşkilati tədbirlər görür;

4) AR CPM-in 84.5.3, 84.5.5, 84.5.8, 84.5.10 və 84.5.20-ci maddələrində nəzərdə tutulmuş məsələlər üzrə baxılması məcburi olan təqdimatları prokurora göndərir.

Azərbaycan Respublikası DİN orqanlarında ibtidai istintaqın qanunauyğunluğu üzərində nəzarət və istintaqa prosesual qaydada rəhbərlik Azərbaycan Respublikasının Prokurorluğuna həvalə edilmişdir. Bu nəzarəti və prosesual rəhbərliyi uyğun olaraq şəhər və rayon prokurorları, Respublika Prokurorluğunun DİO-da istintaq, təhqiqat və əməliyyat-axtəriş fəaliyyətində qanunların icrasına nəzarət İdarəsi həyata keçirir. Burada prokurorların səlahiyyətləri, onların nəzarət və rəhbərlik forma və metodları prokuror orqanlarında və digər orqanlarda müstəntiqlər üzərində aparıldığı kimidir.

Beləliklə, qeyd etmək olar ki, demokratikləşdirmə və hüquqi dövlət quruculuğu dövründə hüquqi dövlətin fəaliyyət istiqamətlərindən biri də istintaq

aparalarının hərtərəfli təkmilləşdirilməsi, cinayətlərin açılmasının sürətləndirilməsi və keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, istintaq zamanı qanunçuluğa ciddi riayət olunması, istintaq işlərində iştirak edən tərəflərin hüquqlarının təmin edilməsidir.

3. Əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin anlayışı və məqsədləri. Əməliyyat-axtarış orqanlarının sistemi və vəzifələri

İbtidai istintaq və əməliyyat-axtarış fəaliyyəti cinayətkarlıqla mübarizə məqsədini güdərək bir-biri ilə sıx bağlıdır. Özünün təbiətinə görə onlar hüquqi xarakter daşıyırlar. Təhqiqat və əməliyyat-axtarış hərəkətlərinin birgə aparılması cinayətlərin açılması və onları törədən şəxslərin ifşa olunması üçün zəruridir.

28 oktyabr 1999-cu ildə qəbul edilmiş "Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin həyata keçirilməsi ilə bağlı hüquqi münasibətləri tənzimləyir və əməliyyat-axtarış tədbirlərinin tətbiqində hüquqi təminatlar sistemini müəyyən edir.

Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti müvafiq dövlət orqanları tərəfindən aşkar və qeyri-aşkar üsullarla qanın vericiliklə müəyyən edilmiş qaydada hazırlanan və törədilən cinayətlərin qarşısının alınması; törədilmiş cinayətlərin aşkar edilməsi və açılması; cinayətləri hazırlayan, törədən və ya törətmiş şəxslərin müəyyən edilməsi; məhkəmə, istintaq və təhqiqat orqanlarından gizlənən, cəza çəkməkdən boyun qaçıran və ya itkin düşən şəxslərin axtarılması, naməlum meytlərin şəxsiyyətinin müəyyən edilməsi kimi *vəzifələri* yerinə yetirir.

Əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin həyata keçirilməsinin əsas məqsədi insan həyatını, sağlamlığını, hüquq və azadlıqlarını, hüquqi şəxslərin qanuni mənafələrini, dövlət sirrini, habelə milli təhlükəsizliyi cinayətkar qəsdlərdən müdafiə etməkdir.

Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti qanunçuluq, humanistlik, insan hüquq və azadlıqlarına hörmət, konspirasiya, aşkar və gizli iş üsullarının uzlaşdırılması *prinsiplərinə* əsaslanır.

Qanunçuluq prinsipinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, əməliyyat-axtarış tədbirlərini həyata keçirən əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin subyektı qanunu rəhbər tutmalı və ona dönmədən əməl etməlidir.

Humanistlik, insan hüquq və azadlıqlarına hörmət prinsipi birbaşa Konstitusiyamızın müddəələrindən irəli gəlir və ona əməl edilməsi nəinki əməliyyat-axtarış fəaliyyəti subyektlərinin, habelə hər bir vətəndaşın müqəddəs borcudur.

Əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar qanunda nəzərdə tutulmayan məqsədləri güdmək və ya vəzifələri yerinə yetirmək, hər hansı şəxsin razılığı olmadan onun şəxsi həyatının toxunulmazlığına, o cümlədən şəxsi və ailə həyatının sirinə, habelə onun şərəf və ləyaqətinə dair əldə edilmiş məlumatları yaymaq, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında nəzərdə tutulmuş insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarını, hüquqi şəxslərin qanuni mənafələrini pozmaq qadağandır. Əməliyyat-axtarış tədbirlərinin tətbiqi ilə bağlı insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının

müvəqqəti məhdudlaşdırılmasına yalnız qanunda göstərilmiş hallarda və qaydada yol verilə bilər.

Əməliyyat-axtarış tədbirləri əməliyyat-axtarış fəaliyyəti subyektinin rəhbərliyinin nəzarəti altında həyata keçirilir. Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti subyektinin müvəkkil edilmiş şəxsi əməliyyat-axtarış tədbirinin həyata keçirilməsi zamanı bilavasitə və birbaşa rəisinə tabedir. Rəisindən açıq-aşkar qanunsuz əmr və ya göstəriş aldıqda o, qanunu rəhbər tutmalı və əməliyyat-axtarış fəaliyyəti subyektinin tabeliyi üzrə yuxarı orqanına bu barədə məlumat verməlidir. Yeri gəlmişkən əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin orqanları (konkret subyektləri) ilə əməkdaşlıq edən şəxslər, onların hüquqi və sosial müdafiəsi haqqında xüsusilə qeyd etmək lazımdır. "Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu əməliyyat-axtarış fəaliyyəti subyektlərinə məxfilik əsasında kömək etməyə razılaşan şəxslərlə əvəzli və ya əvəzsiz qaydada əməkdaşlıq etmək hüququnu nəzərdə tutur.

Əməliyyat-axtarış tədbirləri əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin əsas struktur elementlərindən biridir. Əməliyyat-axtarış tədbirləri bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan hərəkətlər sistemindən ibarətdir və onlar konkret taktiki vəzifələrin həll olunmasına yönəlmişdir. Bu tədbirlər axtarış-kəşfiyyət səciyyəsi daşıyır və cinayət törətmək niyyəti olan, cinayəti hazırlayan və onu törədən şəxslər hüquqazidd fəaliyyətin izləri, istintaqdan və məhkəmədən yayınan, cəzaçəkmə müəssisələrindən və digər yerlərdən qaçan şəxslərin yerləri, habelə itkin düşmüş şəxslər barədə məlumatın alınmasına yönəlmişdir.

Əməliyyat-axtarış fəaliyyətini Azərbaycan Respublikasının cinayət-prosessual qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş təhqiqat orqanları həyata keçirirlər. Əməliyyat-axtarış fəaliyyətini həyata keçirən orqanlar (əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin subyektləri) öz səlahiyyətləri daxilində Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq əməliyyat-axtarış tədbirlərinin təşkilini və taktikası tənzimləyən normativ-hüquqi aktlar qəbul edirlər.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 19 iyun 2001-ci il tarixli "Əməliyyat-axtarış tədbirlərinin həyata keçirilməsində əməliyyat-axtarış subyektlərinin səlahiyyətlərinin bölgüsü haqqında" Fərmanına əsasən əməliyyat-axtarış tədbirlərinin hansı təhqiqat orqanı tərəfindən və hansı həcmdə tətbiqinin mümkünlüyü müəyyən edilmişdir. Bu Fərmana uyğun olaraq "Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında" Qanunun 10-cu maddəsində nəzərdə tutulmuş əməliyyat-axtarış tədbirləri Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Nazirliyi, Daxili İşlər Nazirliyi, Ədliyyə Nazirliyi, Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisində Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi, Vergilər Nazirliyi, Fövqəladə Hallar Nazirliyi, Dövlət Gömrük Komitəsi, Dövlət Sərhəd Xidməti, Xüsusi Dövlət Mühafizə Xidməti tərəfindən aşağıdakı məhdudiyyətlər nəzərə alınmaqla həyata keçirilir:

- poçt, teleqraf və digər göndərişlərin yoxlanılması, texniki rabitə kanallarından və digər texniki informasiyanın çıxarılmasının Milli Təhlükəsizlik Nazirliyi, beynəlxalq göndərişlərin yoxlanılmasını isə həmçinin Dövlət Gömrük Komitəsi həyata keçirir;

- telefon danışıqlarına qulaqasmaı Milli Təhlükəsizlik Nazirliyi və

Daxili İşlər Nazirliyi həyata keçirir;

- insanların güdülmesini, binaların, o cümlədən yaşayış binalarının, habelə digər qapalı tikililərinin, qurğuların, torpaq sahələrinin, nəqliyyat vasitələrinin və digər obyektlərin müşahidəsini Milli Təhlükəsizlik, Fövqəladə Hallar və Daxili İşlər nazirlikləri, Azərbaycan Respublikasının dövlət sərhədinin mühafizəsilə əlaqədar Dövlət Sərhəd Xidməti həyata keçirirlər.

- məhkumların məktublarının yoxlanılmasını Ədliyyə Nazirliyi və Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisində Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi həyata keçirirlər;

- hərbi hissələrdə və hərbi idarələrdə əməliyyat-axtarış tədbirlərinin tətbiqini təhlükəsizlik orqanları üçün müəyyən edilmiş həcmdə Milli Təhlükəsizlik Nazirliyi həyata keçirir;

- mühafizə edilən şəxslərin və obyektlərin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi sahəsində əməliyyat-axtarış fəaliyyətini Xüsusi Dövlət Mühafizə Xidməti həyata keçirir;

- əməliyyat-axtarış fəaliyyəti prosesində hüquqi şəxslərin yaradılması Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinə və Daxili İşlər Nazirliyinə həvalə edilir.

Əməliyyat-axtarış fəaliyyətini tənzimləyən qanunvericilikdə göstərilən məqsədlərə nail olmaq üçün əməliyyat-axtarış orqanlarının aşağıdakı vəzifələri vardır:

1) insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının, fiziki və hüquqi şəxslərin qanunla müdafiə olunan mənafelərinin, ictimai və dövlət təhlükəsizliyinin qorunması üçün öz səlahiyyətləri daxilində bütün qanuni tədbirləri görmək;

2) əməliyyat-axtarış tədbirlərinin keçirilməsinə dair məhkəmə qərarlarını, istintaq orqanlarının qərarlarını və ya cinayət işləri üzrə yazılı tapşırıqlarını, habelə əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin səlahiyyətli subyektlərinin qərarlarını yerinə yetirmək;

3) əməliyyat-axtarış fəaliyyəti nəticəsində əldə edilmiş məlumatları, onların mənbəyini və əldə edilməsi üsullarını yaymadan, konkret cinayət işi üzrə təhqiqatı və ya istintaqı aparan şəxsə və yaxud məhkəməyə vermək;

4) Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə əsasən xarici dövlətlərin hüquq-mühafizə orqanlarının və müvafiq beynəlxalq təşkilatların sorğularına cavab vermək;

5) Azərbaycan Respublikasının ərazisində əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin digər subyektlərinin səlahiyyətinə aid olan faktların aşkar edildiyi təqdirdə Təxirəsalınmaz tədbirlər keçirməkdə onları xəbərdar etmək və lazımı kömək göstərmək;

6) əməliyyat-axtarış fəaliyyətini həyata keçirərkən konspirasiya qaydalarına riayət edilməsi üçün müvafiq tədbirlər görmək;

7) öz qulluq mövqeyinə görə məxfi məlumatlara və ya xüsusi icazə tələb edən işlərə buraxılan şəxsləri yoxlamaq;

8) öz əməkdaşlarının, onların yaxın qohumlarının, əməliyyat-axtarış fəaliyyəti subyektlərinə kömək edən şəxslərin, onların yaxın qohumlarının, habelə cinayət prosesi iştirakçılarının, onların yaxın qohumlarının şəxsi təhlükə

kəsizliyini və əmlakını hüquqazidd qəsdlərdən qorunmasını təmin etmək;

9) hər hansı şəxslə əməkdaşlığın məxfiliyini və qanuniliyini təmin etmək;

10) hadisələrin, faktların, əşyaların və digər informasiya mənbələrinin əməliyyat uçotunu aparmaq.

Əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin subyektlərinə öz səlahiyyətlərinin icra edilməsi zamanı insanların həyatını, sağlamlığını, əmlakını və qanuni mənafeələrini təhlükə altına alan hərəkətlərə yol vermək, hər hansı şəxsi qanun pozuntularına təhrik etmək, zor işlətmək, hədələmək və şantaj etmək, insan və vətəndaşların hüquq və azadlıqlarını, qanunla müdafiə olunan mənafeələrini məhdudlaşdıran digər qanunsuz tədbirlərə əl atmaq, səlahiyyətindən kənara çıxan tədbirləri həyata keçirmək qadağan olunur.

Əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin subyektləri tərəfindən qanunların icrasına nəzarəti Azərbaycan Respublikasının Baş prokuroru və onun tərəfindən müvəkkil edilmiş prokurorlar həyata keçirirlər.

Prokurorlar əməliyyat-axtarış fəaliyyətinə dair qanunların tələblərinin əməliyyat-axtarış orqanları tərəfindən icrasını təmin etmək məqsədi ilə bu orqanlar tərəfindən həyata keçirilən əməliyyat-axtarış tədbirlərinin keçirilməsi və onların qəbul etdiyi qərarların qanuniliyi üzərində nəzarəti onlara verilən sənədlərdə əks olunan məlumatların məxfiliyini təmin etməklə həyata keçirirlər.

"Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında" AR Qanununun 20-ci maddəsinin III hissəsinə əsasən, prokuror nəzarətinin təmin edilməsi məqsədi ilə "cinayət məsuliyyətinə cəlb olunması halları istisna edilməklə, cinayətkar qruplara və ya kriminogen obyektlərə daxil olmuş şəxslərin, əməliyyat-axtarış subyektlərinin ştatdankənar və məxfi əməkdaşlarının şəxsiyyəti haqqında məlumatlar həmin şəxslərin yazılı razılığı olduqda qanunvericilikdə müəyyən edilmiş qaydada və hallarda prokurora təqdim edilə bilər".

Əməliyyat-axtarış tədbirlərinin təşkili, taktikası, üsul və vasitələrinə dair məlumatlar prokuror nəzarətinin predmetinə daxil deyil.

Əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin qanunvericiliklə müəyyən edilmiş məqsədlərə, əsaslara və ya şərtlərə əməl edilmədən təşkili və həyata keçirilməsi, onun keçirilməsi üçün etibar olunmuş və ya iş və xidmətlə əlaqədar belə məlumatlarla tanış olmuş şəxslər onları yaymağa görə Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə nəzərdə tutulmuş qaydada müvafiq olaraq cinayət, intizam məsuliyyəti daşıyırlar.

İnsanın hüquq və azadlıqları, hüquqi şəxslərin qanuni mənafeələri pozulduqda, habelə haqqında əməliyyat-axtarış tədbirləri keçirilmiş şəxsin hüquqpozmağa aidiyyəti təsdiq olunmadıqda əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin subyektini pozulmuş hüququ bərpa etməyə və vurulmuş maddi və mənəvi ziyanı ödəməyə borcludur.

ƏAF-m subyektləri tərəfindən ƏAF haqqında AR Qanununda nəzərdə tutulmuş əməliyyat-axtarış tədbirlərinin tətbiqi istisna olmaqla, şəxsin onun xəbəri olmadan və ya etirazına baxmayaraq KİV-in nümayəndələri və başqa şəxslər tərəfindən izlənməsi, video və foto çəkilişinə, səs yazısına və digər bu cür hərəkətlərə məruz qalması qanunvericiliklə müəyyən edilmiş məsuliyyətə səbəb olur (ƏAF haqqında AR Qanunu, m. 21).

Əməliyyat-axtarış fəaliyyətinə məhkəmə nəzarəti isə AR CPM ilə nəzərdə tutulmuş qaydada həyata keçirilir ("Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında" AR Qanununun 19-1-ci maddəsi).

"Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun 10-cu maddəsinin dördüncü hissəsində nəzərdə tutulmuş hallarda AR CPM-in 445.1-ci maddəsində göstərilən əməliyyat-axtarış tədbirləri məhkəmənin qərarı olmadan, əməliyyat-axtarış fəaliyyətini həyata keçirən orqanm səlahiyyətli şəxsinin əsaslandırılmış qərarı ilə həyata keçirilə bilər. Bu halda əməliyyat-axtarış fəaliyyətini həyata keçirən orqanm səlahiyyətli şəxsi müvafiq tədbir aparıldıqdan sonra 48 saat müddətində əməliyyat-axtarış tədbirinin aparılması barədə əsaslandırılmış qərarı məhkəmə nəzarətini həyata keçirən məhkəməyə və ibtidai araşdırmaya prosesual rəhbərliyi həyata keçirən prokurora təqdim etməlidir. Əməliyyat-axtarış tədbirinin həyata keçirilməsi üçün əməliyyat-axtarış fəaliyyətini həyata keçirən orqanm səlahiyyətli şəxsinin əsaslandırılmış vəsatəti və ibtidai araşdırmaya prosesual rəhbərliyi həyata keçirən prokurorun təqdimatı bu məsələlərin məhkəmədə baxılması üçün əsasdır. Əməliyyat-axtarış tədbirinin həyata keçirilməsi məsələləri üzrə qapalı məhkəmə iclasında yalnız hakim, məhkəmə iclasının katibi, vəsatət vermiş şəxs və əməliyyat-axtarış fəaliyyətinə nəzarəti həyata keçirən prokuror iştirak edirlər (AR CPM, m. 447.4).

Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti nəticəsində əldə edilmiş materiallar "Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti" haqqında Qanuna müvafiq əldə edildikdə və AR CPM-in tələblərinə uyğun təqdim edildikdə və yoxlanıldıqda, cinayət təqibi üzrə sübut kimi qəbul edilə bilər.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 32-ci maddəsinin üçüncü hissəsinə (bu müddəa 18 mart 2009-cu il tarixdə Referendumla əlavə edilmişdir) əsasən, qanunla müəyyən edilmiş hallar istisna olmaqla, heç kəs onun xəbəri olmadan və ya etirazına baxmadan izlənilə bilməz, video və foto çəkilişinə, səs yazısına və digər bu cür hərəkətlərə məruz qoyula bilməz. Bu müddəadan irəli gələrək, təhqiqat, ibtidai istintaq, prokurorluq və məhkəmə orqanlarının hərəkətləri heç də bütün hallarda qanuni olmur. Bəzən göstərilən orqanların və ya onların vəzifəli şəxslərinin qanunsuz hərəkətləri (səhvi və ya vəzifədən sui-istifadəsi) nəticəsində fiziki şəxslərə ziyan vurulur. Fiziki şəxslərə vurulmuş ziyan "Təhqiqat, ibtidai istintaq, prokurorluq və məhkəmə orqanlarının qanunsuz hərəkətləri nəticəsində fiziki şəxslərə vurulmuş ziyanın ödənilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının 29 dekabr 1998-ci il tarixli Qanununun və digər qanunvericilik aktlarının müddəalarına əsasən ödənilir.

Qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş hallarda vurulmuş ziyan təhqiqat, ibtidai istintaq, prokurorluq və məhkəmə orqanlarının vəzifəli şəxslərinin təqsirindən asılı olmayaraq tam həcmdə ödənilir.

Beləliklə, suala nəticə olaraq qeyd edirik ki, əməliyyat-axtarış fəaliyyəti müvafiq dövlət orqanları tərəfindən aşkar və qeyri-aşkar üsullarla ƏAF haqqında AR Qanunu ilə müəyyən edilmiş tədbirlərin qanunçuluq, humanistlik, insan hüquq və azadlıqlarına hörmət konspirasiya, aşkar və gizli iş üsullarının uzlaşdırılması prinsiplərinin əsasında həyata keçirilməsidir.

NƏTİCƏ

Hüquq-mühafizə fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən biri olan cinayətlərin aşkar edilməsi və araşdırılması mürəkkəb bir prosesdir və onun həyata keçirilməsi xüsusi səlahiyyətlərə malik orqanların fəaliyyət göstərməsini tələb edir. Cinayət-prosessual qanunvericiliyidə cinayətlərin araşdırılması təhqiqat və ibtidai istintaq orqanlarına həvalə edilmişdir. CPM-də bu təhqiqat və istintaq orqanlarının dairəsi dəqiq göstərilməklə yanaşı, həm də bu orqanların əməkdaşlarının, yəni təhqiqatçıların və müstəntiqlərin hüquq və vəzifələri öz əksini tapmışdır. Həm təhqiqat, həm də ibtidai istintaq hərəkətlərinin aparılmasında oxşarlıq olsa da, onlar arasında mühüm fərqlər də vardır. İbtidai istintaq təhqiqata nisbətən daha mürəkkəb prosesdir.

Gələcək mövzularda biz ayrı-ayrı hüquq-mühafizə orqanlarını öyrəndikcə, bu orqanlardan hansıların təhqiqat və ibtidai istintaqla məşğul olduqlarını bir daha qeyd edəcəyik. Təhqiqatın və ibtidai istintaqın aparılma qaydalarını siz xüsusi hüquq fənni olan, "Cinayət prosesi" fənnini öyrənərkən daha ətraflı nəzərdən keçirəcəksiniz. Biz qeyd etdik ki, təhqiqat və istintaq sırf aşkar fəaliyyətdir. Lakin, cinayətlərin açılması həmişə təhqiqat və ibtidai istintaq yolu ilə mümkün olmadığı üçün həm aşkar, həm də qeyri-aşkar üsullardan istifadə etməklə, xüsusi metodlarla fəaliyyət göstərən əməliyyat-axtarış orqanlarının köməyi tələb olunur. Mühazirədə biz əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin qısa vəzifələrini, subyektlərini qısa şəkildə nəzərdən keçirdik. Əməliyyat-axtarış subyektlərinin fəaliyyətini siz geniş şəkildə xüsusi fənn olan "Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti" fənnində öyrənəcəksiniz.

Ümumiyyətlə, göstərilənlərdən belə nəticəyə gəlirik ki, istintaq və təhqiqatın səmərəli aparılması bilavasitə istintaq orqanlarının hərəkətlərinin və əməliyyat-axtarış orqanlarının tədbirlərinin keçirilmə səviyyəsindən xeyli asılıdır.